

ALEXANDER I. GERCEN

(K 150. VÝROČIU NARODENIA)

IGOR HRUŠOVSKÝ

Revolučná činnosť a literárna tvorba Alexandra I. Gercena je z najslávnejších stránok ruského oslobodzovacieho hnutia. Spolu s V. G. Belinským a N. P. Ogarevom vystúpil Gercen v tridsiatych a štyridsiatych rokoch 19. storočia ako veľký materialistický filozof a ohnivý odporca samoderžavného a nevoľníckeho zriadenia. Svoj život zasvätil Gercen predovšetkým boju proti samovláde a nevoľníctvu. Už ako chlapec sa Gercen spolu s N. P. Ogarevom zaprisahali, že sa pomstia za popravených dekabristov. Jeho oddanosť pokrokovým ideálom, ktoré sa zaviazal uskutočňovať, prešla víťazne veľmi tvrdými skúškami v priebehu mnohých desaťročí.

V štyridsiatych rokoch 19. storočia doznievala v Rusku kríza nevoľníckeho hospodárstva, narastala nespokojnosť ľudových mas a pokrokoví ľudia začali úporne hľadať revolučné idey namierené proti samoderžaviu. Tieto snahy sa od tých čias už neprestali prehĺbovať a rozširovať. Podľa Leninových slov „priebehom asi polstoročia, približne od štyridsiatych až do deväťdesiatych rokov minulého storočia, progresívni myslitelia v Rusku, trpiaci útlakom neslýchaného, barbarského a reakčného carizmu, dychtivo hľadali správnu revolučnú teóriu“ (V. I. Lenin, *Vybrané spisy II*, Praha 1951, 550).

Gercen bol vynikajúcim príslušníkom revolučnej demokracie 19. storočia a jeho dielo sa právom začleňuje medzi najskvelejšie výdobytky predmarxistického sociálnopolitického a filozofického myslenia. Jeho revolučná činnosť a jeho tvorba sa výrazným spôsobom podieľali na boji proti vládnúcej feudálnej ideológii a proti ideológii statkársko-buržoázneho liberalizmu, i keď Gercen vyšiel z kruhu šľachtických revolucionárov a na pozície dôsledne revolučnej demokracie sa musel prebíjať cez niektoré liberálne ilúzie.

Alexander I. Gercen narodil sa v Moskve roku 1812, v roku Veľkej vlasteneckej vojny. Už ako celkom mladý študent sa dostal Gercen do ovzdušia pokrokového zmýšľania. Okolo neho a jeho blízkeho druha N. P. Ogareva sa čoskoro utvoril tajný krúžok revolučne naladenej mládeže, ktorý si vytýčil za cieľ rozvíjať odkaz dekabristov. Gercenove názory sa formovali na základe protinevoľníckeho hnutia doma, pod vplyvom revolučných tradícií na Západe a štúdiom svetovej progresívnej vedy a filozofie, najmä francúzskeho osvietenstva a materializmu, potom utopického socializmu, dialektiky Hegela a filozofie Feuerbacha. Prevzal síce mnohé idey utopického socializmu, no vonkoncom nie mechanicky a nekriticky. Jeho záujmy a poznatky, a to nielen z oblasti filozofie, dejín a politiky, ale aj prírodných vied, boli mimoriadne široké a bohaté.

Štúdium prírodných vied na oddelení fyziky a matematiky Moskovskej univerzity (1829–1933) prenikavo vplývalo na utváranie Gercenovho materialistického svetonázoru. Prispelo k tomu najmä dôkladné štúdium najpozoruhodnejších výsledkov prírodovedného bádania v 18. a 19. storočí a dejín zápasu materializmu s idealizmom.

Počas svojich univerzitných štúdií napísal Gercen niekoľko prác o prírodovedeckých otázkach. Už v týchto prácach sa zrači materialistický postoj. Neskoršie v sérii štúdií *Diletantizmus vo vede* (1842—1843) Gercen podrobne zdôvodňuje princípy materialistickej filozofie. Dejiny ľudstva charakterizuje ako pokračovanie prírodných dejín: duch, idea je výslednicou vývinu hmoty. Už tu sa Gercen usiluje materialisticky prepracovať Heglovu dialektiku. Na rozdiel od metafyzického materializmu 18. storočia sa Gercenov svetonázor začína vyznačovať čoraz zreteľnejšie dialektickou metódou ponímania prírody. Gercen v tejto svojej významnej práci veľmi umne rozvíja dialektickú koncepciu vývinu.

Ešte väčší význam má druhý Gercenov cyklus filozofických prác, jeho *Listy o štúdiu prírody* (1844—1846). V tomto klasickom diele ruského filozofického materializmu 19. storočia Gercen na materialistickej platforme dôvtipne a prenikavo zdôvodňuje také základné otázky filozofie, ako je otázka vzťahu myslenia k bytiu a dialektické poňatie prírody a spoločnosti. Podľa neho predmety a javy prírody sa neustále menia a vyvíjajú, príroda a svet je večný prúd vznikania a zanikania, neprestajný boj dozrievajúceho a vyrastajúceho. Príroda vraj nepozná pokoj a neznáša kastovnú skostnatenosť. Zvlášť zdôrazňuje Gercen, že človek je pokračovaním prírody, jej najvyšším vývinovým stupňom. Z dialektiky vyvodil revolučné závery, keď dokazoval, že ani príroda ani ľudstvo nemožno pochopiť mimo historického vývinu a že lepšie je zahynúť s revolúciou, ako sa zachrániť v starobinci reakcie.

Okrem toho toto dielo obsahuje veľmi živý a temperamentný výklad dejín filozofických názorov, boja materializmu s idealizmom v uplynulých vekoch. V tejto súvislosti Gercen vysoko hodnotí filozofiu Herakleita, Demokrita, Epikura, Lucretia Cara, Giordana Bruna, Francisu Bacona a encyklopedistov 18. storočia.

Neúnavne a vytrvale hlásal Gercen dôležitosť spojenia filozofie s prírodnými vedami. Neraz upozornil, že filozofia, ktorá sa neopiera o odborné vedy, o empiriu a prax, je holý príznak, metafyzika a idealizmus.

Vychádzajúc z vyznávania materiálnosti sveta Gercen vyzdvihoval materialistickú teóriu poznania. Ľudské poznanie — hovoril — je najvyšší produkt vyvíjajúcej sa prírody a odráža nesmiernu rozmanitosť materiálnych predmetov vonkajšieho sveta.

Za prvý stupeň v procese poznávania sveta pokladal Gercen zmyslové vnemy a empiriu, no varoval obmedzovať sa na holý opis a na faktografiu. Pokiaľ ide o jednotlivé etapy vo vývine ľudského poznania, boli ony podľa Gercenových slov výsledkami protirečivých a dramatických úsilí celých generácií ľudského pokolenia.

Ľudské poznanie sa bude podľa neho večne usilovať prebýjať sa hlbšie a hlbšie do skutočnosti a bude sa rozvíjať všestrannejšie a prenikavejšie. Gercen hovorí, že historický proces poznávania rozvíjajúcej sa prírody a spoločenského života je nekonečný a bezhraničný. Veda vraj predstavuje vždy len bilanciu a výsledok myslenia danej epochy, i keď nadväzuje na odkaz predošlých vekov, a nie je nijakým súhrnom absolútne platných poznatkov, lebo absolútny je iba pohyb,

ktorý strhuje historické vedomie ďalej a ďalej. Ľudské poznanie vo svojom úhrne ide dopredu, zdokonaľuje sa, upresňuje sa a obohacuje sa.

Pojmy, ktorými naše poznanie a najmä vedecké poznanie narába, treba chápať v ich dialektickej protirečivosti a treba ich vyvodzovať z dialektiky materiálneho sveta. Objektívny svet je východiskom vedy a filozofie a pojmové poznanie, ak je priliehavo budované, ho relatívne verne odzrkadľuje. A preto veda i filozofia, ak sa majú zdokonaľovať a zdarne rozvíjať, musia sa snažiť adekvátne postihovať tento svet, nachádzajúci sa v ustavičnej zmene a rozvoji.

Ak Gercen po celý život odmietal filozofický idealizmus i jeho prenikanie do vedy, súčasne čo najenergickejšie pranieroval dogmatizmus vo vede a slepú úctu k autoritám minulosti. Za skutočnú vedu pokladal Gercen iba vedu spojenú so životom, úlohou ktorej je odhaľovanie zákonov prírody a dejín, prenikanie do ich podstaty a poslaním ktorej je odstraňovanie starého a výstavba nového sveta.

Pravdivé poznanie je podľa Gercena neobyčajne zložitá a protirečivá, je jednotou analýzy a syntézy, skúsenosti a úvahy, empirického a racionálneho vo vývinovom procese vedy. Jednostranný empirizmus neposkytuje pravé poznanie; treba ho viazať s teoretickým myslením, umožňujúcim prekonávať ohraničenosť holého empirizmu. Najmä Gercenove *Listy o štúdiu prírody* rozvádžajú myšlienku, že iba jednota experimentálneho bádania a širokých teoretických generalizácií umožňuje a napomáha úspešnému vedeckému poznaniu. Ak filozofia neobstojí bez prírodovedy, rovnako absurdná je prírodoveda bez filozofie. Gercen priamo hovorí, že ak bez empirie niet vedy, niet jej ani pri jednostrannom empirizme.

Všetok tento vedecký a filozofický záujem Gercenov sa organicky spájal s jeho oslobodzovacím a revolučným úsilím. Ako sme uviedli, Gercen už počas univerzitných rokov organizoval spolu s N. P. Ogarevom tajný študentský krúžok; členovia krúžku sa oboznamovali s filozofickými a politickými náhľadmi revolučných mysliteľov 18. storočia a utopických socialistov. I. I. Panajev o tom neskôr napísal: „Iskander (Gercenov literárny pseudonym) so skvelými schopnosťami, so skúmavým rozumom, bažiacim po poznaní a nezastavujúci sa pred nijakými prekážkami, oddaný . . . zápalistý a duchaplný, upozornil na seba veľmi skoro . . . Priatelia so zápalom besedovali o rôznych spoločenských, historických i politických otázkach. V tom čase patrili k malému počtu tých, čo neprestajne pozorovali politický vývin.“ Krátko po skončení univerzity boli Gercen i niektorí ďalší členovia krúžku zatknutí s odôvodnením, že sa stýkali s „politickými zločincami“ a prejavovali „drzé voľnomyšlienkarstvo, veľmi nebezpečné pre spoločnosť“, a odsúdení do väzenia a vyhnanstva. Gercenove revolučné náhľady sa v tomto období prehĺbili.

V štyridsiatych rokoch 19. storočia stal sa už Gercen jedným z ideových inšpirátorov a vodcov revolučnodemokratického oslobodzovacieho hnutia v Rusku. Spolu s V. G. Belinským brojil tak proti reakčným náhľadom slavianofilov, ktorí idealizovali politickú a hospodársku zaostalosť nevoľníckeho Ruska, ako aj proti ruským statkársko-buržoáznym liberálom.

V tých časoch Gercen mohol poznať iba bezmocného, nevoľného roľníka, hmot-

ne i duševne gniaveného „vrchnostou“ a popmi. A predsa už vtedy Gercen veril, že budúcnosť patrí „slobodnej, mladej a živej Rusi“. Je obdivuhodné, ako sa Gercen v zaostalom, feudálnom Rusku štyridsiatych rokov vedel povzniesť na úroveň svetových mysliteľov svojej doby a ako značne sa priblížil k vedeckému zdôvodneniu zákonitostí revolučnej premeny skutočnosti. Gercen si už vtedy dokázal kriticky osvojiť Hegelovu dialektiku a vedel ju interpretovať v revolučno-demokratickom duchu ako „algebru revolúcie“.

Čiastočný jeho príklon k materialistickému ponímaniu dejín sa zrači najmä v tom, že ľudové masy, pracujúcu triedu pokladal za hlavnú hybnú silu spoločenského vývinu. O socialistickej budúcnosti Ruska bol pevne presvedčený. Hoci Gercen najmä v neskorších prácach uznával istý podiel ekonomických faktorov v spoločenskom rozvoji, jednako sa len osvietensky nazdával, že zvlášť dôležitým činiteľom tohto rozvoja je premena ľudského povedomia a rozšírenie vzdelania v ľudových masách. Gercen bol síce hlboko presvedčený o mohutnej tvorivej sile ruského ľudu, no neuvedomoval si jasne a náležite, ako úzko súvisí rozmach a uplatnenie týchto síl s ekonomickými podmienkami života. Najmä vzhľadom na zaostalosť vtedajšieho Ruska Gercen nebol schopný spájať otázku dejinnej aktivity ľudu priamo s analýzou ekonomických základov spoločnosti. Preto neraz podľahol utopickosocialistickým ilúziám, hoci sám kritizoval osvietenské pokusy vyvodzovať spoločenský pokrok z „rozumu“. Sám rojčil o pokrokovej teórii, ktorá by bola „naozaj ľudovým slovom“ a ktorá by mohla strhnúť masy do boja, no neuvedomoval si dostatočne, že takáto teória musí vychádzať z vedeckej analýzy materiálnych podmienok spoločenského diania. A tak, povedal Lenin r. 1912 v článku *Pamiatke Gercena*, „Gercen sa dostal takmer k dialektickému materializmu a zastavil sa pred historickým materializmom“.

Čoraz viac pociťoval Gercen potrebu rozvíjať energickú revolučnú činnosť, no v podmienkach policajného režimu cárskeho Ruska nemal pre to žiadne možnosti. Preto sa rozhodol emigrovať a r. 1847 opustil Rusko. Celý svoj ostatný život až do svojej smrti prežil na západe Európy, hlavne vo Francúzsku a v Anglicku.

Po odchode za hranice Gercen nastúpil do otvoreného boja s cárizmom. Za premenu Ruska na demokratickú a socialistickú krajinu sa Gercen bil prenikavými filozofickými analýzami, ako aj ohnivou publicistickou propagandou. Do služieb revolúcie postavil filozofický výskum i populárnovedné články, beletriu i umeleckú autobiografiu, pamflety a výzvy ľudu. Obdivuhodne sa v ňom spájala mohutná energia revolucionára s majstrovstvom veľkého umelca slova. Gercenovi bol naozaj vlastný skvelý umelecký jazyk, sršiaci iróniou a sarkazmom, bičoval ním cárske samodržavie i buržoázny život na západe.

V päťdesiatych rokoch 19. storočia Gercen organizoval v Londýne slobodnú ruskú tlač; v rokoch 1855—1869 vydával časopis „Poľarnaja zvezda“ a v rokoch 1857—1867 noviny „Kolokol“. Podľa Leninových slov Gercen prvý pozdvihol proti cárskej monarchii veľký prápor boja tým, že sa obracal k masám slobodným ruským slovom.

Časopis „Kolokol“ bol v stálom styku s ruským čitateľom. Desiatky ľudí v Rusku sa stali tajnými dopisovateľmi „Kolokola“. To vyzbrojovalo Gercena

vecnou znalosťou ruského života a pomáhalo mu v ďalšom ideovom raste. „Kolokol“ mal síce ešte niektoré liberálne črty, ako na to upozornil Lenin, no silne ich prevažoval aktuálny konkrétny materiál, ako aj Gercenove britké glosy a bojové pamflety k uverejňovaným faktom. „Kolokol“ po prvý raz v dejinách ruskej tlače systematicky a všestranne odhaľoval samovládny útlak roľníctva, demokratických vrstiev obyvateľstva a pokrokovej inteligencie. „Kolokol“ si získal nesmierny vplyv v Rusku a zburcoval novú revolučnú generáciu päťdesiatych až šesťdesiatych rokov. Nie bez dôvodu nazýva Lenin Gercena jedným z predchodcov ruskej sociálnej demokracie. „Kolokol“ v šesťdesiatych rokoch rozhodne uznáva za vedúcu revolučnú silu Ruska revolučnodemokratickú raznočinskú inteligenciu. Podľa Gercena sú to „mladí kormidelníci budúcej búrky“. Pokolenie revolucionárov — plebejcov, ktorých neťažá ani rodový majetok ani kapitál ani historické okovy, javilo sa mu ako predzvesť spojenia ľudu s pokrokovou a revolučnou vedou a kultúrou.

K výchove tohto nového pokolenia veľmi výdatne prispeli najmä tiež jeho preslávené memoáre *Pamäti a dumy** (1852—1868). Toto dielo právom možno nazvať živou kronikou ruského ideového života, letopisom spoločenského života a revolučného boja v Rusku tridsiatych až šesťdesiatych rokov 19. storočia. Zachycuje s jedinečnou umeleckou silou a plnosťou i historickou konkrétnosťou vývin ruského pokrokového myslenia, jeho hľadanie správnej revolučnej teórie a rast oslobodzovacieho hnutia. Toto dielo rovnako ako aj memoárová kniha *Z onoho brehu* (1847—1850) kreslí aj obraz západoeurópskej buržoázie s jej obmedzenosťou a krutosťou a majstrovsky zachycuje najtypickejšie procesy zahraničného sociálneho a politického diania. Podľa výstižných slov V. Putinceva život pokrokovej ruskej spoločnosti po potlačení dekabristického povstania, ideový boj štyridsiatych rokov, hľadanie správnej revolučnej teórie, účasť raznočinskej inteligencie v ruskom oslobodzovacom hnutí, jej miesto v spoločensko-politickom boji šesťdesiatych rokov — každá z týchto otázok je osvetlená v *Pamätiach a dumách*; práve takým prenikavým pohľadom hľadel i na život západnej Európy „pred revolúciou i po nej“, videl ako krvavo zúčtovala reakcia s povstálým ľudom, videl sýteho a obmedzeného meštiaka, pokrytectvo buržoáznej demokracie, haliace sa do hlučných liberálnych fráz, i rast masového hnutia revolučného proletariátu. Toto dielo plasticky odzrkadľuje aj protirečivú cestu samého autora, cestu mysliteľa a revolucionára na pevnú postać revolučnej demokracie.

V mladších rokoch Gercenov revolučný demokratizmus nebol ešte dôsledný; ba v jeho náhľadoch boli ešte aj v neskorších rokoch niektoré „nadtriedne ilúzie“, príznačné osvietencom a šľachticom revolucionárom. Predstavitelia generácie revolucionárov-raznočincov, najmä N. G. Černyševskij, A. N. Dobrolubov a A. A. Serno-Solovjevič vyčítali mu niektoré úchyľky k liberalizmu. Jednako bol Gercen vždy uvedomelým nepriateľom tyranie a vykorisťovania a postupne sa zoceloval v životných skúškach. Jeho črty z Francúzska štyridsiateho ôsmeho roku sú plné obdivu nad hrdinstvom francúzskeho proletariátu a prekypujú opovržením k buržoázii. Pravda, Gercen ešte nevidel ekonomické korene historickej úlohy proleta-

* Vyšli r. 1954 v troch zväzkoch vo skvelom preklade dr. Heleny Turcerovej-Devečkovej.

riátu, i keď ako revolučný demokrat chápal, že cesta k socializmu je v revolúcii. Gercen sa postupne zbavoval svojich starších osvietenských predstáv o historickom pokroku a buržoáznodemokratických ilúzií o socializme; v šesťdesiatych rokoch sa postavil rozhodne na stranu revolučnej demokracie. V článku *Pamiatke Gercena* Lenin napísal, že Gercenov „skepticizmus a pesimizmus po roku 1848 bol krachom *buržoázných ilúzií* o socializme“ a že jeho „duchovná dráma bola produktom a odrazom svetodejnej epochy, kedy revolučnosť buržoáznej demokracie už odumierala (v Európe), ale revolučnosť socialistického proletariátu ešte nedozrela“.

No krátko predtým než v Paríži roku 1870 umrel, Gercen v listoch *Starému druhovi* (1869) už vyslovuje nádej, že organizovaný svet robotníkov, „macedónska falanga robotníkov“ sa stane mohutnou historickou silou, schopnou likvidovať kapitalizmus a vybudovať na európskom Západe socializmus, ako aj rozvinúť veľké kultúrne hodnoty, vytvorené minulými generáciami. I keď Gercen ešte nedospel k vedeckému socializmu, v jeho listoch *Starému druhovi* sa už zreteľnejšie črtá materialistická tendencia v ponímaní dejín; začína si uvedomovať, že socialistická prestavba spoločnosti musí sa začať ekonomickým prevratom.

Pokiaľ ide o Rusko, Gercen sa začiatkom šesťdesiatych rokov vplyvom revolučného vzostupu ľudových mäs jednoznačne postavil na stranu roľníckej revolučnej demokracie a vyslovil presvedčenie, že socialistické premeny sa môžu v Rusku uskutočniť pomocou roľníckej revolúcie. Jeho ruský roľnícky socializmus sa zakladal na domnienke, že Rusko má možnosti preskočiť kapitalistickú etapu spoločenského vývinu a využiť roľnícku občinu na vybudovanie socializmu. Gercen však nikdy podrobnejšie nerozpracoval ekonomickú stránku tejto národnickej utópie a ani nepochopil, že roľnícka revolúcia, ktorá likvidovala nevoľníctvo, je v podstate buržoáznou revolúciou.

Viera Gercena v tvorivé sily ruského ľudu nadobudla síce iluzórny, národnícky podklad, no nemožno pochybovať o revolučnodemokratickej podstate tejto viery, ako na to výstižne poukázal J. J. Elsberg vo svojej veľkej monografickej práci. Na sklonku svojho života Gercen začal pochybovať o národnickej utópii, hoci sa nevedel celkom vzdať pokusov vidieť v občine prvok socializmu. No Gercenova viera vo veľkú budúcnosť ruského ľudu nevyvierala iba z tejto utópie, ako to pekne formuluje J. J. Elsberg: rovnako ako V. G. Belinskij i on si uvedomil potenciálne sily ruského ľudu, jeho duševný vzostup a narastanie jeho revolučnej nespokojnosti.

Vcelku možno povedať, že všetko Gercenovo hľadanie správnej teórie, mnohé jeho ilúzie i niektoré materialistické črty jeho ponímania zákonitostí dejinného vývinu sa výdatne podieľajú na procese, ktorý Lenin r. 1920 zhodnotil takto: „K marxizmu ako jedine správnej revolučnej teórii sa Rusko naozaj *ťažko prepracovalo* polstoročnou históriou neslýchaných múk a obetí, nevdaného revolučného hrdinstva, neuveriteľnej energie a obetavého hľadania, učenia, skúšania v praxi, sklamaní, overovania, porovnávaní so skúsenosťami Európy.“ (V. I. Lenin, *Vybrané spisy II*, Praha 1951, 550.)

Ako bojovný filozof-materialista a majster revolučnej dialektiky radí sa Gercen medzi najväčších mysliteľov svojho veku. Jeho ideový vývin — to bola pút

úporného a zaniateného hľadania, na ktorej neraz zaváhal i zapochyboval, no mal vždy dost sily, aby sa vzmužil a pokročil ďalej. Celé jeho dielo je výsledkom tvorivého mysliteľa a vynikajúceho umelca, citlivého a vnímavého na všetky významné udalosti politického, ideového a kultúrneho života Ruska a Európy. Kritikou idealistickej filozofie a vulgárneho materializmu, ako aj kritikou buržoáznodemokratických politických koncepcií výdatne prispel k vývinu ruského pokrokového myslenia, pretože bola fundovaná moderným filozofickým materializmom a revolučnodemokratickým zmýšľaním. Jeho viera vo víťazstvo socializmu, bez ohľadu na niektoré jeho teoretické omyly, oduševňovala celé pokolenia ruských revolucionárov pre boj proti samoderžaviu a nevoľníctvu. Skúsenosti jeho ideového prebívania sa, ktoré tak živo, úprimne a s neobyčajnou umeleckou potenciou podal vo svojom bohatom, mnohostrannom a členitom diele, veľmi podnecujúco a pozitívne zasiahli do politického a kultúrneho diania v Rusku a mali bohatú ozvenu aj ďaleko za hranicami. Preto je Gercen právom jednou z najpoprednejších zjavov nielen ruskej, ale aj svetovej kultúry.